XI-XII АСРЛАР МОВАРОУННАҲРДА ЁЗИЛГАН ҲАНАФИЙ ФИҚҲИГА ОИД АСАРЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС УСЛУБЛАРИ

УНИКАЛЬНЫЕ МЕТОДЫ РАБОТ ПО ХАНАФИТСКОМУ ФИКХУ XI-XII ВЕКОВ В МАВЕРАННАХРЕ

XI-XII CENTURIES UNIQUE METHODS OF WORKS ON HANAFI FIQH WRITTEN IN MAWARANNAHR

Bekzodbek MUXTAROV
Senior Lecturer of the Center for advanced training under the INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN,
PhD in Historical Sciences
Tashkent, Uzbekistan
abdulbosit.2014@mail.ru

DOI: 10.47980/IIAU/2022/1/11

Аннотация. *Ушбу мақола XI-XII асрларда Мовароуннаҳрда ёзилган ҳанафий фиқҳига оид асарларнинг тадқиқига бағишланган. Маълумки, XI–XII асрларда Мовароуннаҳрда фиқҳ илмининг ривожининг олтин даври ҳисобланади. Ҳанафий фиқҳи илмининг иккинчи йирик соҳаси «фуруъ ал-фиқҳ» илми бўлиб, у «усул ал-фиқҳ» илмида белгилаб берилган қоидалар асосида ишлаб чиқилган амалий ҳукмлар мажмуи ҳисобланади. Унда мужтаҳидларнинг шаръий далиллари, улар асосида чиқарилган ҳукмлар ва фатволар жамланган. Ўрганувчиларга осон бўлиши учун ҳукмлар мавзулар асосидаги матнлар шаклида тартибланган. Тили равон, халқчил, замон ва макон шароитлари инобатга олинган, замонавий масалалар ҳамда фатволар киритилиб, мазҳаблар ҳукмлари қиёсланади.*

Мазкур даврда ўлкада ҳанафий фиқҳ илмининг усул ва фуруъ йўналиши ҳамда уларнинг матн, жадал, хилоф, аҳком, фароиз, шурут, адаб ал-қози, ҳиял, сияр, ихтисоб, фиқҳий қоидалар илми ҳамда фатво жанрларида 50 га яқин машҳур асарлар таълиф этилган.

XI–XII асрларда ёзилган фиқҳий манбалар методологияси кейинги даврдаги асарлар ёзилишига асос бўлиб хизмат қилди. Жумладан, фуруъ ал-фиқҳ илмига оид: Абул Ҳусайн Қудурийнинг «Мухтасар ал-Қудурий», Абу Лайс Самарқандийнинг «Хизонат ал-фиқҳ», Имом Сарахсийнинг «ал-Мабсут», Алоуддин Самарқандийнинг «Туҳфат ал-фуқаҳо», Алоуддин Косонийнинг «Бадое ас-саное фи тартиб аш-шарое», Бурҳониддин Маргинонийнинг «Бидоят ал-мубтадий» ва «ал-Ҳидоя шарҳ ал-бидоят ал-мубтади» ҳамда Носируддин Самарқандийнинг «ал-Фиқҳ ан-нофеъ» каби мўътабар матнлар ҳам мазкур даврда таълиф этилган.

XI–XII асрларда Мовароуннаҳрда ёзилган ҳанафий мазҳабининг фиқҳий мўътабар манбалари ўз соҳасининг етук олимлари, ишончли фақиҳлари томонидан ёзилган. Мазкур асарлар: заиф ривоятлар, кучсиз сўзлардан холи, фиқҳий ихтилофларнинг барчаси келтириб ўтилмагани, ўқилиши осон, далил ва ҳужжатлар зикр этилмаслиги, қисқа ва ёдлашга осон бўлиши билан ажралиб туради. Шу билан бирга, мазҳаблар ўртасидаги фиқҳий ихтилофлар ҳам зикр этилган бўлиб, бу эса мазҳаблар ва уларнинг далиллари борасидаги фиқҳий масалаларни тўғри ва чуқур англаш, қиёсий тадқиқ эта олиш кўникмасининг шаклланишида муҳим саналади.

Ушбу мақолада Мовароуннаҳрда ёзилган ҳанафий фиқҳига оид асарлар, уларнинг жанри, услублари, муаллифларнинг ўзига хос ёндашувлари ҳамда ҳанафий фиқҳ илми ривожидаги ўрни тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: *XI-XII асрлар, Мовароуннаҳр, фиқҳ, ҳанафий фиқҳи, манба, асар, услуб, фатво, матн.*

Аннотация: *XI-XII века - золотой век развития юриспруденции в Мавераннахре. Второй крупной ветвью ханафитской юриспруденции является наука фуру' аль-фикх, которая представляет собой практические постановления, разработанные на основе правил, установленных в науке усул аль-фикх. Сюда влючены юртдические обоснования муджтахидов, а также решения и фетвы, вынесенные на их основе. Чтобы облегчить для учащихся процесс усвоения, материал организован в виде тематических текстов. Язык простой, доступный, учтены время и место, рассмотрены актуальные вопросы и фетвы, сравниваются решения по различным мазхабам .*

В этот период в стране было написано около 50 известных произведений в различных жанрах ханафитской юриспруденции таких, как матн, джадал, хилаф, ахкам, фароиз, шурут, адаб аль-кази, хиял, сияр и фетвы.

Методология юридических источников, написанных в XI-XII веках, послужила основой для написания более поздних произведений. В частности, к этому периоду относятся такие авторитетные сочинения по науке фуру' аль-фикх, как "Мухтасар аль-Кудури" Абу аль-Хусейна Кудури, "Хизонат аль-фикх" Абу Лайса Самарканди, "аль-Мабсут" имама Сарахси, "Тухфат аль-фукаха" Алауддина Самарканди, "Бадоэ ас-саное фи тартиб аш-шарое" Алоуддина Касани. В этот период также были написаны «Бидаят аль-Мубтади» Бурханиддина Маргинани и «Аль-Хидоя шарх аль-Бидаят аль-Мубтади» и «Аль-Фикх ан-Нофе» Насируддина Самарканди. Авторитетные источники по юриспруденции ханафитской школы мысли, написанные в XI-XII веках в Мавераннахре, написаны ведущими учеными в своей области, надежными правоведами. Для этих произведений характерны: отсутствие необоснованных примеров, привлечение не всех разногласий по фикху, легкость чтения, отсутствие обоснований и документов, их краткость и легкость для облегчения запоминания . При этом упоминаются правовые различия между мазхабами, что важно для формирования умения разбираться в

правовых вопросах мазхабов и их обоснования, а также проводить сравнительное исследование.

В данной статье рассматриваются произведения ханафитской юриспруденции, написанные в Мавераннахре, их жанр, методы, специфические подходы авторов и их роль в развитии ханафитской юриспруденции.

Ключевые слова: *XI-XII вв., Мавераннахр, юриспруденция, ханафитская юриспруденция, источник, произведение, стиль, фетва, текст.*

Abstract. *The XI-XII centuries are the golden age of the development of jurisprudence in Transoxiana. The science furu' fl-fiqh is the second major branch of Hanafi jurisprudence. It consists of practical rulings based on the rules established in the science of usul al-fiqh and contains the Sharia evidence of the mujtahids, and fatwas issued on their basis. The rulings arrange in the form of topic-based texts. The language is easy and popular, considering the conditions of time and space, issues and fatwas introduced, and the rulings of madhabs compared.*

During this period, about 50 famous works in the usul and furu' al-fiqh of Hanafi jurisprudence in specific genres like matn, jadal, khilaf, ahkam, faraid, shurut, adab al-qadi, hiyal, siyar, ihtisab, and fatwas were written in the country.

In the XI-XII centuries, the methodology of jurisprudential sources served as the basis for the writing of later works. In particular, on the science of furu al-fiqh: Mukhtasar al-Quduri by Abu al-Husayn Quduri, Khizana al-fiqh by Abu Lays Samarkandi, al-Mabsut by Imam Sarakhsi, Tuhfat al-fuqaha by Alauddin Samarkandi, Badoe as-Sanoe fi Tartib ash-Sharoe by Alauddin Qasani, Bidayat al-Mubtadi and al-Hidaya Sharh al-bidaya by Burhanuddin Marginani and al-Fiqh an-nafi by Nasiruddin Samarkandi were also written during this period. Reliable sources of the jurisprudence of the Hanafi School were written by leading scholars in their field in the XI-XII centuries in Transoxiana. We can describe these works as free of weak narrations, free of mention of evidence, and documents, easy to read and memorize. At the same time, they have information on the jurisprudential differences among the various madhabs. It is essential to form the ability to understand the jurisprudential is

The article has researched the works on Hanafi jurisprudence written in Transoxiana, their genre, methods, specific approaches of the authors, and their role in the development of Hanafi jurisprudence.

Keywords: XI-XII centuries, Transoxiana, jurisprudence, Hanafi jurisprudence, source, work, style, fatwa, text.

КИРИШ

Мовароуннаҳрда ҳанафий мазҳаби Абу Сулаймон Жузжоний (ваф. 200/815 й.) ва Абу Ҳафс Кабир Бухорий (ваф. 216/831 й.)лар орқали тарқалган. Уларнинг ўлка шаҳарларидаги фаолияти натижасида Самарқанд, Бухоро ва Насафда калом ва фиқҳ мактаблари юзага келган. Устоз-шогирд анъанаси асосида фаолият олиб борган мазкур мактабларда ислом илмларининг Қуръон, ҳадис, калом, фиқҳ, тарих, тасаввуф каби соҳалари ривожланган. Жамиятда мавжуд ижтимоий масалаларга доир саволга жавоб бериш ва муаммоли масалаларга ечим топиш натижасида ўлкада ҳанафий фиқҳи ҳам ривож топиб, ислом ҳуқуқига оид кўплаб асарлар таълиф этилди ҳамда фақиҳлар етишиб чиқди. Тадқиқотчилар Мовароуннаҳр фиқҳ илми тарихини турлича даврлаштиришган. Улар орасида А.Мўминовнинг фикри аҳамиятга молик бўлиб, унга кўра, XI–XII асрлар Мовароуннаҳр фиқҳининг классик даври ҳисобланади. Мазкур даврда ўлкада фиқҳ илмининг турли соҳаларида мўътабар асарлар ёзган уламолар фаолият олиб боришган. Шу билан бирга, ислом фиқҳининг турли соҳаларига оид асарлар ёзилиб, уларнинг назарий-методологик асослари шаклланди.

Мазкур мақолада XI–XII асрлар Мовароуннаҳр ҳанафий фиқҳига оид асарлар ва уларнинг услубларини таҳлил этиш мақсад қилинган. Бугунги кунга қадар ҳанафий фиқҳ илмидан назарий масалалар ечими ва баёнида асос бўлиб келаётган методларнинг ўзига хос жиҳатлари очиб берилиши белгиланган.

МЕТОДЛАР

Мовароуннаҳр ҳанафий фиқҳ илмининг шаклланиш ва тарқалиш тарихи, унинг ривожланиш босқичлари, ўлдан етишиб чиққан машҳур ҳанафий фақиҳлари ва уларнинг усул ва фуруъ илмига оид асарлари борасида кўплаб илмий изланишлар олиб борилган. Ушбу тадқиқотимиз ҳам уларнинг мантиқий давоми ва умумлаштирувчи қиёсий таҳлили бўлиб хизмат қилади. Мазкур мақолани шакллантириш жараёнида комплекс ёндашув, илмий билишнинг диалектик, тарихийлик, мантиқийлик, анализ, синтез ва қиёсий таҳлил каби тадқиқот методларидан фойдаланилган.

МУҲОКАМА

Ҳанафий фиқҳи усул ва фуруъ қисмига ажралади. «Усул ал-фиқҳ» илми шариатнинг асосий манбаларидан шаръий ҳукмларни ишлаб чиқиш қоидаларини ўзида жамлаган бўлиб, бу борада ҳанафий мазҳаби фақиҳлари томонидан 50 га яқин асарлар битилган. Улардан асосийлари XI–XII асрларда Мовароуннаҳр уламолари томонидан ёзилган бўлиб, улар бугунги кунга қадар усул илмидан қўлланма вазифасини бажаради.

Мазкур даврда ёзилган усул илмига оид асарлар орасида Али ибн Муҳаммад ибн Абдулкарим ибн Мусо Паздавий (ваф. 482/1089 й.) қаламига мансуб

«Усул ал-Паздавий» (Паздавийнинг усули) асари маълум ва машҳур бўлиб, ушбу асарда ҳанафий мазҳабининг усул қоидалари батафсил баён этилган. Мазкур асарга ўндан ортиқ шарҳлар ёзилган.

Мовароуннаҳрлик фақиҳ Шамсул аимма Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Саҳл Сарахсий (ваф. 483/1090 й.) ҳам усул илмига оид «Усул Сарахсий» (Сарахсийнинг усули) асарини ёзган. Ушбу Абу Бакр Жассос (ваф. 369/980 й.)нинг «ал-Фусул фи ал-усул» асари асосида ёзилган.

Ҳанафий-мотуридий олимларидан бири – Абу Ҳафс Насафий (ваф. 536/1142 й.)нинг «Ат-Таҳсил» (Ҳосил қилиш) китоби XII асрда ёзилган усул илмига оид саналади. Унда муаллиф фиқҳ илмига оид барча қоидаларни жамлашга ҳаракат қилган. Асарда Абу Мансур Мотуридий ва Абул Ҳасан Кархийларнинг қарашларидан кенг фойдаланилган. Шунингдек, унда Шофеий, аҳли ҳадис ҳамда маҳаллий фақиҳларнинг «усул ал-фиқҳ»га доир қоидалар ҳам келтириб ўтилган.

Шунингдек, мазкур даврда Бухоро фиқҳ мактаби олимларидан бири Абу Муҳаммад Ҳусомиддин Умар ибн Абдулазиз Шаҳид Бухорий (ваф. 535/1141 й.) томонидан «Усул ал-фиқҳ» (Фиқҳ асослари) асари ҳам ёзилган.

Самарқанд фақиҳларидан Алоуддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Абдулҳамид Усмандий Самарқандий (ваф. 553/1158 й.)нинг усул илмига оид «Мезон ал-усул фи натоиж ал-уқул» (Ақллар натижаларида асос тарозуси) номли кичик ҳажмли рисоласи бўлиб, 1984 йилда Қатарда нашр этилган. Мазкур асарда асосий усулий қоидалар билан бирга, ҳукмлардаги таоруз, таржиҳ, насх қонун-қоидалари ҳам баён этилган. Рисола охирида ижтиҳод ва мужтаҳидлик масалалари ҳақида сўз боради.

Ҳанафий фиқҳи илмининг иккинчи йирик соҳаси «фуруъ ал-фиқҳ» илми бўлиб, у «усул ал-фиқҳ» илмида белгилаб берилган қоидалар асосида ишлаб чиқилган амалий ҳукмлар мажмуи ҳисобланади. Унда мужтаҳидларнинг шаръий далиллари, улар асосида чиқарилган ҳукмлар ва фатволар жамланган. Ўрганувчиларга осон бўлиши учун ҳукмлар мавзулар асосидаги матнлар шаклида тартибланган. Тили равон, халқчил, замон ва макон шароитлари инобатга олинган, замонавий масалалар ҳамда фатволар киритилиб, мазҳаблар ҳукмлари қиёсланади. XI–XII асрларда «фуруъ ал-фиқҳ» илмига оид кўплаб фиқҳий матнлар ёзилган.

Ҳанафий фиқҳий матнлари ҳақида сўз борганда, албатта, Абул Ҳасан Аҳмад ибн Муҳаммад Қудурий (ваф. 428/1037 й.)нинг «Мухтасар ал-Қудурий» асари тилга олинади (A.Laknaviy, 1998, p. 155). Чунки мазкур асар фиқҳий матнлар орасида энг биринчиси ҳамда кейинги асарлар учун намуна бўлиб хизмат қилган асар саналади. Кейинги даврда ёзилган барча фиқҳий матнлар мазкур асарга шарҳ сифатида ёки унинг мавзулари доирасида ёзилган. Шу боис, ушбу асар кейинги аср уламоларининг мазкур йўналишдаги асарларига асос бўлган. Ҳожи Халифа (ваф. 1067/1657 й.)нинг таъкидлашича, ҳанафийликда «Китоб» деб айтилса, ушбу асар назарда тутилган бўлади. Мазкур асарда 12 мингта фиқҳий масала баён этилган. Унга ёзилган шарҳлар орасидан 15 таси маълум ва машҳур.

Мовароуннаҳр ҳанафий фақиҳи Абу Лайс Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий (ваф. 393/1003 й.)нинг «Хизонат ал-фиқҳ» (Фиқҳ хазиналари) асари ўлкада ёзилган фиқҳий матн йўналишидаги илк асарлардан биридир. Мазкур китоб: 42 та мустақил китоб (бўлим), 54 та боб, 45 та матлаб ва 5 та масаладан иборат. Ҳар бир мавзу аввалида умумий тушунчалар берилган. Асарга ҳанафий фиқҳининг бошқа манбаларидан фарқли равишда, фароиз ва масжид одоблари бўлими ҳам киритилган. Мазкур асар Салоҳиддин Ноҳий томонидан 1966 йилда Бағдодда, муаллифнинг «Уюн ал-масоил» китоби билан бирга нашр этилган.

Ҳанафий фиқҳида энг эътиборли манбалардан бири Шамсул аимма Муҳаммад ибн Аҳмад Сарахсий (ваф. 483/1090 й.)нинг «ал-Мабсут» (Батафсил баён этилган) асаридир. Ушбу асар Ҳоким Шаҳиднинг «ал-Кофий» (Кифоя қилувчи) китобига ёзилган шарҳ саналади. Сарахсийнинг Ўзгандда ёзила бошлаган ушбу асари 477/1084 йилда Фарғонада тугатилган. 15 жилддан иборат ушбу асар, фиқҳий матнлар орасида ҳажми катта ва мавзу жиҳатдан энг кенг асар ҳисобланади. Ушбу асарда нафақат ҳанафий мазҳабига тегишли масалалар, балки айрим масалалар юзасидан шофеий, моликий ва ҳанбалий мазҳабининг далиллари ҳам келтириб ўтилган.

Ҳанафий фақиҳлари орасида “Мабсут” номи билан асар ёзиш ўзига хос анъанага айланган. Жумладан, XI–XII асрларда Шайхул ислом Хоҳарзода (ваф. 483/1090 й.), Шамсул аимма Ҳалвоний (ваф. 456/1063 й.), Абул Уср Паздавий (ваф. 484/1091 й.) Абул Юср Паздавий (ваф. 493/1099 й.), Абу Лайс Самарқандий (ваф. 393/1003 й.) ва Носируддин Самарқандий (ваф. 556/1161 й.) каби ҳанафий фақиҳлари томонидан «ал-Мабсут» номли асарлар ёзилган.

«Бидоят ал-мубтади» (Фиқҳни ўрганишни бошловчилар учун бошланғич қўлланма) асари Бурҳониддин Абул Ҳасан Али ибн Абу Бакр ибн Абдулжалил Фарғоний Риштоний Марғиноний (ваф. 593/1197 й.) томонидан Қудурийнинг «Мухтасар ал-Қудурий» ва Муҳаммад Шайбонийнинг «ал-Жомеъ ас-сағир» асари асосида ёзилган. Ушбу асар 58 та бўлимдан иборат.

XII асрда Мовароуннаҳрда ёзилган фиқҳий матнлардан бири – Алоуддин Самарқандий (ваф. 538/1144 й.)нинг «Туҳфат ал-фуқаҳо» (Фақиҳлар туҳфаси) номли асаридир. Мазкур асар кенг матндан иборат бўлиб, «Мухтасар ал-Қудурий» асари асосида ёзилган. Унда муаллиф фиқҳий масалаларни енгил услуб ва равшан иборалар билан баён этган бўлиб, бу ўқувчига сўзларни тушуниш ва масала моҳиятини осон англаш имконини берган. Шу билан бирга, асарда ҳар бир масала юзасидан аҳл ас-сунна ва-л-жамоанинг тўрт мазҳаб қарашлари ҳамда ҳанафий мазҳаби асосчиларининг фикрлари қиёсланган.

Самарқанд фиқҳ мактаби вакилларидан бири Абу Бакр ибн Масъуд ибн Аҳмад Алоуддин Косоний (ваф. 539/1145 й.) ҳам ҳанафий фиқҳий матнлари орасида ўзига хос нуфузга эга бўлган «Бадоеъ ас-саноеъ фи тартиб аш-шароеъ» (Шариат тартибидаги бадиий санъатлар) номли асар муаллифи саналади (Kosoniy, 1997, p. 560). Ушбу асар Алоуддин Самарқандийнинг «Туҳфат ал-фуқаҳо» асари шарҳи бўлишига қарамасдан, мустақил кўринишда, боб ва фасллар янгидан тартибланган. Сўзма-сўз шарҳ берилмаган. Мазҳаблар ўртасидаги фиқҳий қарашлар келтириб ўтилган. Ҳар бир мавзуга оид ҳанафий мазҳаби мужтаҳидларининг қарашлари ҳамда Шофеий ва моликий мазҳаби фиқҳий қарашлари келтириб ўтилган. Энг қувватли қараш таржиҳ этилганидан сўнг, унга ақлий ва нақлий далил келтирилган. Асар бир неча марта нашр этилган.

Носируддин Носируддин Самарқандий (ваф. 556/1161 й.) нинг «ал-Фиқҳ ан-нофеъ» (Фойдали фиқҳ) асари ҳам ҳанафий фиқҳининг мўътабар фиқҳий матнларидан ҳисобланади. **Мазкур асар** 555/1160 йил – муаллиф ҳаётининг сўнгги йилларида ёзилган **бўлиб** (Suduniy, 1992, p. 455), **у** 64 та китоб (бўлим), 146 та катта-кичик боб ва фасллардан иборат. У «Китоб ат-таҳорат» (Поклик бўлими) дан бошланиб, «Китоб ал-хунаса» (Хунаса ҳақида бўлим) билан якунланган. Ҳар бир бўлимга, баъзан боб ва фаслларга ҳам, унда баён этилган мавзуни ифодаловчи номлар берилган (A.Laknaviy, 1998, p. 219).

«Ал-Фиқҳ ан-нофеъ» асарининг ўзига хос жиҳатларидан бири – Носируддин Самарқандий асарни Қуръон оятлари, ҳадислар, саҳобаларнинг сўзлари, қиёс, ҳанафий мазҳаби имомларининг қарашларига таянган ҳолда ўз сўзи билан баён этган. Ҳар бир мавзуни далиллар билан ёритиб беришга ҳаракат қилган. Фиқҳий масалалар баёнида шофеий ва моликий мазҳаби қарашлари ҳамда уларнинг далилларини келтириб, ҳанафий мазҳаби қарашлари билан қиёслаган. Шу нуқтаи назаридан, «ал-Фиқҳ ан-нофеъ» асари қиёсий фиқҳ борасида ёзилган дастлабки асарлардан бири саналади. «Ал-Фиқҳ ан-нофеъ» асари ёзилишида Имом Сарахсийнинг «ал-Мабсут» асаридан истифода этилган. Асарнинг биргина ибодат қисмига тегишли 74 та масалада «ал-Мабсут»дан иқтибослар келтирилган. Шу билан бир қаторда, Самарқандий аҳл ас-сунна ва-л-жамоанинг бошқа мазҳаб қарашларини баён этишда ўша мазҳабнинг мўътабар манбаларига таянади. Жумладан, шофеий мазҳаби ҳукмларини Имом Шофеийнинг «ал-Умм» ва шофеий мазҳабининг машҳур олими Абу Исҳоқ Шерозий (ваф. 476/1083 й.)нинг «ал-Мазҳаб фи ал-фиқҳ аш-шофеий» китоби асосида келтириб ўтган (Samarqandiy, al-Fiqh an-nofe', 2000, p. 108). Биргина «Никоҳ» китобининг ўзида 8 та масалани баён этишда ушбу асарлардан истифода этилган. Бугунги кунда Ирландия, Германия, Туркия, Саудия Арабистони, БАА, Ироқ, Сурия, Миср, Тунис ҳамда Ўзбекистонда асарнинг 37 та қўлёзма нусхалари сақланади (Samarqandiy, al-Fiqh an-nofe', 2000, p. 55).

Ҳанафий фиқҳий асарлар орасида Бурҳониддин Марғинонийнинг қаламига мансуб «ал-Ҳидоя шарҳ ал-бидоят ал-мубтади» («Бидоя ал-мубдати»нинг шарҳи ҳидоя) асари алоҳида жаралиб туради. Ушбу асар 57 та бўлим, 168 та боб ва 153 та фаслдан иборат. Асарга юздан ортиқ шарҳ ва ҳошиялар битилган. Мазкур асар ёзилганидан буён, ҳанафий фиқҳидан асосий дарслик сифатида, ислом билим юртларида ўқитилгани билан ҳам аҳамиятлидир.

XI–XII асрларда Мовароуннаҳрда ёзилган ҳанафий мазҳабининг фиқҳий мўътабар манбалари ўз соҳасининг етук олимлари, ишончли фақиҳлари томонидан ёзилган. Мазкур асарлар: заиф ривоятлар, кучсиз сўзлардан холи, фиқҳий ихтилофларнинг барчаси келтириб ўтилмагани, ўқилиши осон, далил ва ҳужжатлар зикр этилмаслиги, қисқа ва ёдлашга осон бўлиши билан ажралиб туради. Шу билан бирга, мазҳаблар ўртасидаги фиқҳий ихтилофлар ҳам зикр этилган бўлиб, бу эса мазҳаблар ва уларнинг далиллари борасидаги фиқҳий масалаларни тўғри ва чуқур англаш, қиёсий тадқиқ эта олиш кўникмасининг шаклланишида муҳим саналади.

XI–XII асрларда Мовароуннаҳрда ёзилган асар йўналишларидан бири фатво йўналишида ёзилган тўпламлардир. Ушбу фатво тўпламлари ҳанафий мазҳабининг машҳур уламолари ва фақиҳлари томонидан тузилган бўлиб, уларда диний-ижтимоий масалалар савол-жавоб тарзида ё мавзуларга ажратилган ҳолатда баён этилган.

Абу Лайс Фақиҳ Наср ибн Муҳаммад ибн Иброҳим Самарқандий (ваф. 393/1003 й.)нинг «ал-Фатово Аби Лайс» (Абу Лайс фатволари) номли фатволар тўплами мазкур даврда ёзилган энг нодир асар ҳисобланади (Aminov & Primov, 2017,

р. 78). Муаллиф асар муқаддимасида ўнга яқин фақиҳларнинг номларини тилга олиб, ўзининг «Уюн ал-масоил» (Масалалар булоқлари) ҳамда «ан-Навозил» (Бошга тушган нарсалар) асарларида уларнинг фатволаридан фойдаланганини баён этган. Муаллиф фикрича, ҳодиса ва воқеалар тўхтамай содир бўлиб турганидан, янги-янги фатволарга эҳтиёж тушади. Барча фатво тўпламларидаги фатволар ҳамма ҳодиса ва воқеаларга жавоб бера олмайди. Янги-янги фатво тўпламларига муҳтожлик бўлаверади. Абу Лайс Самарқандий мазкур фатво тўпламида мана шундай янги ва тез-тез содир бўлиб турадиган воқеа ва ҳодисаларга жавоб тарзидаги фатволарни тўплашга ҳаракат қилган. Асар «фалончига бундай савол тушди, у бундай деб фатво берди», тарзида тузилган. Ҳар бир масалага муаллиф: «Фақиҳ бундай дейди», деб ўз фикрини билдириб кетган. Асарга фатво бериш ва олиш одоблари, жоҳил ҳамда бидъатчиларга раддия, ҳикоялар ва тарихий воқеалар каби боблар ҳам илова қилинган. Ҳикоя ва тарих бобида ҳанафий олимларининг ҳаётидан олинган лавҳалар, ҳанафий олимларнинг номлари, вафоти ва таваллуд саналари ҳақидаги маълумотлар киритилган.

Абу Али Ҳасан ибн Яҳё ибн Али ибн Абдуллоҳ Зандавистий Бухорий Мубтағий Ҳанафий (ваф. 400/1010 й.)нинг «Назм ал-фиқҳ» (Фиқҳ тартиби) асари мухтасар ҳолдаги фатво тўплами бўлиб, фатволар тартибли, «Фалон масала мана шунча», «Фалончи бу масаланинг шунча эканини айтган», тарзида рақамланиб, унинг сони баён этилган. Масалан, таҳоратнинг суннати шунча, имомга эргашишнинг турлари бунча, закот шунча одамга фарз бўлади ва ҳоказо тарзида тузилганки, уни ўқиш ҳам, тушуниш ҳам анча осон. Асарнинг замонавий нашри мавжуд эмас.

Фахруддин Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Абу Бакр Бухорий (ваф. 522/1128 й.)нинг «Хизонат ал-фатово» (Фатволар хазинаси) асари ҳам фатво йўналишида ёзилган асарлардан бири бўлиб, у Заҳириддин Кабир Али ибн Абдулазиз Марғиноний (ваф. 506/1112 й.)нинг шогирди эканини асарининг «Закот бўлими»да алоҳида тилга олган. Асар муқаддимасида муаллиф аввал ёзган «Мажмаъ ал-фатово» (Фатволар мажмуаси) асарини ҳамда олдин ўтган фақиҳларнинг 20га яқин фатво тўпламларини тилга олиб, улардан истифода этган ҳолда катта-кичикнинг ёдлаши ва мутолааси учун қисқа фатво тўплами тузаётганини билдирган. Асар одатдагидек «Китоб ат-таҳорат» (Поклик бўлими)дан бошланган ҳамда «Адаб ал-муфтий» (Муфтий одоби) билан тугалланган. Мазкур фатво тўплами ҳам нашр этилмаган. Шунингдек, Қози Жакан Ҳиндий (ваф. 920/1514 й.) қаламига мансуб «Хизонат ал-фатово» номли асар ҳам мавжуд.

Абул Фатҳ Абдуррашид ибн Абу Ҳанифа ибн Абдурраззоқ ибн Абдуллоҳ Валволижий (ваф. 539/1145 й.)нинг «Фатово Валволижия» (Валволижийликнинг фатволари) номли асари. Муаллиф асарнинг муқаддима қисмида Ҳусомиддин Садр Шаҳид (ваф. 546/1151 й.)нинг фатволаридан энг муҳимларини олиб, қайта ишлаб янги фатво тўплами тузганини қайд этади. Асар «Намоз бўлими»дан бошланган бўлиб, унга таҳорат масалалари ҳам киритилган. Мазкур фатво тўплами яна бир ҳанафий олими Абул Макорим Исҳоқ ибн Абу Бакр Валволижий (ваф. 710/1310 й.)га ҳам нисбат қилинади.

Ифтихоруддин Тоҳир ибн Аҳмад ибн Абдуррашид Бухорий (ваф. 542/1148 й.)нинг «Хулоса ал-фатово» (Фатволар хулосаси) асари фатво тўпламлари орасида ажралиб туради. Муаллиф муқаддимада китобини «Хизонат ал-воқеот» (Воқеалар хазинаси) ҳамда «Китоб ан-нисоб» асарлари асосида қисқартириб тузганини ёзади. Асарнинг ҳар бир китоб (бўлим)и аввалида ундаги фасллар ва мавзулар баён этилган. Мазкур фатво тўплами 4 жилддан иборат бўлиб, биринчи жилдда – 6 та, иккинчи ва учинчи жилдда – 3 тадан, тўртинчи жилдда эса – 35 бўлим мавжуд.

Шайхул ислом Абул Ҳасан Али ибн Ҳусайн Сўғдий (ваф. 461/1069 й.)нинг «ан-Нутаф фи ал-фатово» (Фатволар ҳақида қатралар) асари мазкур даврда ёзилган фатво тўпламларидан саналади. Мухтасар, қисқа иборалар билан тузилган. Бошқа фатво тўпламларидан кўра, фиқҳий матнларга ўхшаб кетади. Унда ҳанафий фақиҳларининг фатволари нақл қилингани боис, фатво тўпламлари қаторидан саналади.

Абу Муҳаммад Ҳусомиддин Умар ибн Абдулазиз ибн Умар ибн Моза Ҳусом Шаҳид Бухорий (ваф. 535/1141 й.) томонидан тузилган «Фатово ал-кубро» (Катта фатволар) ва «Фатово ас-суғро» (Кичик фатволар) номли катта-кичик фатволар тўплами мавжуд. Мазкур икки асарни хоразмлик фақиҳ Нажмиддин Юсуф ибн Аҳмад Хоразмий Хосий (ваф. 634/1237 й.) янада қисқартириб, қайта ишлаган.

Рукниддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Абул Мафохир ибн Абдуррашид ибн Наср Кирмоний (ваф. 577/1182 й.)нинг «Жавоҳир ал-фатово» (Фатволар жавоҳири) номли асари мавжуд (Aminov & Primov, 2017, p. 85). Олим ушбу асарни устози Рукниддин Абул Фазл Абдурраҳмон Кирмоний (ваф. 543/1148 й.)га тегишли бўлган фатволар тўплами асосида тартибга солган. Муаллиф фақиҳ қози ал-қузот Жалолиддин Мутаҳҳар ибн Ҳусайн Яздий (ваф. 591/1194 й.)нинг тавсияларига ҳам аҳамият қилиб, асарнинг ҳар бир бўлимидаги аввалги бобларида ушбу фақиҳларнинг фатволарини келтирган. Асарда ҳар бир бўлим, асосан, олтита

бобдан ташкил топган. Биринчи бобда – Рукниддин Абул Фазл Кирмоний, иккинчи бобда – Жамолиддин Яздий, учинчи бобда – Ато ибн Ҳамза Саъдий (XI аср), тўртинчи бобда – Нажмиддин Абу Ҳафс Умар Насафий (ваф. 536/1142 й.), бешинчи бобда – Абу Муҳаммад Сулаймон Кирмоний, олтинчи бобда – мутааххир уламоларнинг фатволари баён этилган. Бўлим мавзуси ва ҳажми катта бўлса, боблар ҳам кўпайган ва уламоларнинг фатволари исмлари келтирилган ҳолда зикр этилган. Асар, анъанага кўра, «Поклик бўлими»дан бошланган ва эътиқодлар ҳақидаги бўлим билан тугаган. Аҳамиятлиси, асарга Абу Ҳанифанинг маноқиби ҳақидаги боб ҳам киритилган. Мазкур фатво тўплами нашр этилмаган. Унинг Темурийлар даврининг қозиларидан бири – Ихтиёриддин ибн Ғиёсиддин Ҳиравий томонидан 889/1484 йилда кўчирилган ноёб қўлёзма нусхаси Ўз Рес ФА ШИ қўлёзмалар фондида сақланади.

Зайниддин Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Умар Аттобий Бухорий (ваф. 586/1190 й.)нинг «Фатово ал-аттобия» (Аттобликнинг фатволари) асари. Ушбу фатво тўпламининг бошқа номлари «ал-Жавомеъ ал-фиқҳ» (Фиқҳ тўпламлари) ва «ал-Жомеъ ал-фиқҳ» (Фиқҳ тўплами) ҳам деб аталади. Унинг муаллифи «Кашф аз-зунун» (Гумонларни очиш) китобида унинг тўрт жилддан иборат эканини қайд этган. Аттобий асар муқаддимасида ҳодиса ва воқеаларда эҳтиёж тушадиган масалаларни йиғишга ҳаракат қилганини баён этган ва 30 нафарга яқин ҳанафий фақиҳларининг номларини келтириб, уларнинг фатволаридан фойдаланганини, истифода асносида уларнинг фақат номлари ёки нисбаларини зикр қилиб кетганини қайд этган.

Ҳанафий фиқҳида нодир фатво тўпламларидан бири «Фатово Қозихон» (Қозихоннинг фатволари) асаридир. Манбаларда «Фатово ал-хония» ёки «ал-Хония» номи билан ҳам зикр этилади. Унинг муаллифи – Фахриддин Қозихон Ҳасан ибн Мансур ибн Маҳмуд Ўзжандий (ваф. 592/1196 й.). Асарда воқеликда кўп содир бўладиган масалалар тўпланган. Асарнинг муқаддима қисмида фатво олиш одоблари, расм-русумларига тўхталиб ўтилган.

Абу Наср Алоуддин Абдулкарим ибн Юсуф ибн Муҳаммад ибн Аббос Динорий (ваф. 593/1197 й.) нинг «Фатово ад-динори» (Динорининг фатволари) асари ҳам машҳур фатво тўпламларидан бири бўлиб, Астробод яқинидаги Динор шаҳарчасига нисбатан берилган. Мазкур асар ҳанафий фиқҳига оид форс тилидаги энг қадимий фатво тўпламларидан бири саналади. Асарда муаллиф «ан-Навозил» ва «ал-Воқеот» масалаларини форс тилида жамлашга киришганини ва унга «Ужубат ал-фатово» (Ажабланарли фатволар) деб ном қўйганини қайд қилган. Асар муаллифга берилган саволларга жавоблар тарзида, бўлим, боб ва фаслларга ажратилмасдан тузилган. Кейинчалик муаллиф уни 40 та боб ва ички қисмларга ажратиб, «ал-Мутажонис мин ужубат ал-фатово» (Ажабланарли фатволардан ҳамжинслари) деб номлаган. Мазкур фатво тўплами «Суила» (сўралди), «Ужиба» (жавоб берилди) тарзида – савол-жавоб шаклида тартибга солинган (Aminov & Primov, 2017, p. 89).

ТАҲЛИЛ

Ислом фиқҳи ўз ривожланиш жараёнида «усул» ва «фуруъ» илмини тўлдирувчи бошқа яна бир қанча соҳаларни юзага келтирди. Тадқиқотчилар уларга қуйидагиларни киритади:

Аҳком илми – фиқҳий масалаларнинг далилларини келтириш, уларни ўрганиш ва таҳлил этиш билан шуғулланувчи фан. Бу соҳада, дастлаб, Абу Юсуф ва Муҳаммад Шайбоний «ал-Осор» (Асарлар) номли китоб ёзган. Кейинчалик эса, Абу Жаъфар Таҳовий (ваф. 321/933 й.) «Шарҳ маон ал-осор» (Асарлар маънолари шарҳи) ва «Мушкул ал-осор» (Асарларнинг мушкул ўринлари) асариларини ёзади. Абдуллоҳ Субазмуний (ваф. 341/952 й.) нинг «Кашф ал-осор» номли китоби мавжуд. Шунга қарамасдан, кейинги аср уламоларининг бу йўналишдаги асар ёзгани маълум. Жумладан, XX аср уламоларидан бири Зафар Аҳмад Усмоний Таҳонавий (ваф. 1395/1975 й.)нинг «Эълол ас-сунан» (Суннатларни олий қилиш) асари мазкур жанрда ёзилган замонавий китоблар орасида эътиборга молик асарлардан ҳисобланади.

Хилоф илми – қиёсий ҳуқуқшунослик фани бўлиб, «усул ал-фиқҳ»нинг асосий йўналишларидан бири саналади. Бу илм «фиқҳи муқорин», «назар илми» каби номлар билан ҳам аталади. Хилоф илмининг пайдо бўлиши XI асрга тўғри келади. Бу илмнинг асосчиси мовароуннаҳрлик фақиҳ Абу Зайд Дабусий Бухорий (ваф. 430/1039 й.) ҳисобланиб, мазкур фанга олимнинг «ат-Таъсис ан-назар» (Қарашларни асослаш) ҳамда «Тақвим ал-адилла» (Далилларни баҳолаш) асарлари асос бўлган. Шунингдек, бу даврда Абу Лайс Самарқандий (ваф. 393/1003 й.)нинг «ал-Мухталиф ар-ривоя» (Ривоят ихтилофи), Абу Ҳафс Насафий (ваф. 536/1142 й.) нинг «Манзума фи ал-хилоф» (Хилоф ҳақида манзума) ҳамда Разиюддин Сарахсий (ваф. 571/1175 й.)нинг «ат-Тариқа ар-ризовия» (Рози бўладиган йўл) асарлари ушбу жанрга оид манбалардан саналади (Bag'dodiy, 2008, p. 125).

Жадал илми – мунозара услубларини ўрганадиган фан соҳаси бўлиб, бу фақиҳ ва мазҳаблар ўртасидаги мунозара одоблари ҳамда қоидаларини белгилаб беради. Бу илм соҳасига ҳам XI асрда асос солинган. Унинг асоси Фахрулислом Паздавий (ваф. 482/1089 й.)нинг «Усул ал-Паздавий» ва Рукниддин Омидий

(ваф. 615/1218 й.)нинг «ал-Иршод» (Йўлланма) китоби бўлиб, Абу Ҳафс Насафийнинг «ал-Фусул» (Фасллар) китоби ҳам шу соҳага оид асар саналади.

Шурут илми – ҳуқуқий шартномалар ва уларни тузиш қонун-қоидаларини ўрганувчи фан соҳаси бўлиб, бу илк бор Муҳаммад Шайбонийнинг «ас-Сияр ал-кабир» асарида тилга олинган. Шурут илмидаги энг эътиборли манбалар: Абу Жаъфар Таҳовийнинг «ал-Жомеъ ал-кабир фи аш-шурут» (Шурут ҳақида катта тўплам) ва «ал-Жомеъ ас-сағир фи аш-шурут» (Шурут ҳақида кичик тўплам) китоблари, Хассоф (ваф. 261/875 й.)нинг «Китоб аш-шурут ал-кабир» (Шурут ҳақида катта китоб) ҳамда «Китоб аш-шурут ас-сағир» (Шурут ҳақида кичик китоб) асарлари ҳисобланади. Шурут илми борасида XII асрда ҳам китоблар ёзилган. Абу Наср Самарқандий (ваф. 550/1155 й.) «Китоб аш-шурут вал васоиқ» (Васиқа ва шартномалар китоби) номли асарини таълиф этиш орқали «шурут илми» ривожига ҳисса қўшган.

Фароиз илми – фиқҳ илмининг алоҳида йўналишларидан бири бўлиб, мерос ҳуқуқи ва мерос тақсимотини ўз ичига олади. Мовароуннаҳрда XI-XII асрлар фароиз илми борасида бир қанча асарлар яратилган. Бурҳониддин Марғиноний (ваф. 593/1197 й.)нинг «Фароиз ал-Усмония» ҳамда Маҳмуд Замахшарий (ваф. 538/1144 й.)нинг «ар-Роиз фи ал-фароиз» (Фароиз илмида машқ қилдирувчи) китоблари мазкур даврда ёзилган. Шунингдек, ҳанафий фиқҳи классик матн китобларининг айримларида мерос ва васият масалаларига оид алоҳида бўлим ва боблар киритилган (Zirikliy, 1665, p. 256).

Адаб ал-қазо – ҳукм юритиш одоблари мавзусига оид соҳа. Унда қозининг ҳолати, ўзини тутиши, ҳукм юритиш қоида ва одоблари, бошқа қози ва аҳоли билан муомаласи ҳамда шу каби бошқа масалалар баён этилган. Ҳанафий фиқҳида бу борада Абу Юсуфнинг «Адаб ал-қози» номли китоби илк манба ҳисобланади. Бу илм соҳасида кейинги асрларда кўп асарлар ёзилди. Жумладан, Қудурий (ваф. 428/1037 й.), Шайхул ислом Сўғдий (ваф. 461/1069 й.), Шамсул аимма Ҳалвоний (ваф. 456/1063 й.), Имом Сарахсий (ваф. 483/1090 й.), Ҳусомуш Шаҳид (ваф. 546/1151 й.), Хоҳарзода (ваф. 483/1090 й.) ҳамда Қозихон (ваф. 592/1195 й.) нинг асарлари ушбу соҳада катта шуҳрат қозонган (L.Asrorova, 2014, p. 25).

Ҳиял илми – шариатда рухсат этилган тадбирлардан ҳалол мақсадларга эришиш учун ҳийлалардан фойдаланишни ўрганувчи соҳа. Бу соҳа «ҳийлаи шаръия» деб аталади. Шунингдек, «ал-Махориж» (Чиқиш ўринлари) номи билан ҳам аталади. Муҳаммад Шайбонийдан «ал-Ҳиял ва-л-махориж» (Ҳийлалар ва чиқиш ўринлари) номли асари ривоят қилинган. XII асрда яшаган Мовароуннаҳр фақиҳларидан бири – Сирожиддин Ўший (ваф. 575/1179 й.) «Фатово ас-сирожия» асарида «ҳийлаи шаръия»га алоҳида боб ажратган (Suduniy, 1992, p. 306).

Сияр илми – халқаро ислом ҳуқуқига бағишланган фан соҳаси бўлиб, унда: мусулмон давлатлари билан бошқа давлатлар ўртасидаги муносабатлар, тинчлик ва уруш масалалари, мусулмонларнинг бошқа дин вакиллари билан муносабатлари каби масалалар баён этилган. Сияр илми ҳақидаги илк асар Муҳаммад Шайбонийнинг иккита «ас-Сияр» асаридир. Шамсул аимма Сарахсий Имом Муҳаммаднинг «ас-Сияр ал-кабир» асарига муфассал шарҳ ёзиб, ушбу илмнинг Мовароуннаҳрдаги ривожига улкан ҳисса қўшган.

НАТИЖАЛАР

XI–XII асрларда Мовароуннаҳрда фиқҳ илмининг ривожи, ҳанафий фиқҳига оид асарлар таснифи ва уларнинг илмий-назарий асосларини тадқиқ этиш асосида, мазкур даврда ўлкада ҳанафий фиқҳ илмининг усул ва фуруъ йўналиши ҳамда уларнинг матн, жадал, хилоф, аҳком, фароиз, шурут, адаб ал-қози, ҳиял, сияр, ихтисоб, фиқҳий қоидалар илми ҳамда фатво жанрларида 50 га яқин машҳур асарлар таълиф этилган. (Исломов З., 2020) Мазкур асарларда масалаларни муайян мавзулар юзасидан тартиблаш, мавзуга доир масала ва унинг далилини келтириб ўтиш, бир мавзу юзасидан ҳанафий олимларининг қарашлари асосида якуний хулосалар чиқариш, масаланинг моҳиятини савол-жавоб тарзида очиб бериш ва ҳар бир мавзу юзасидан аҳл ас-сунна ва-л-жамоа 4 та фиқҳий мазҳаби қарашларини қиёслаш услублари қўлланилган.

ХУЛОСА

Мовароуннаҳр фиқҳ тарихининг классик даври ҳисобланган XI–XII асрларда ҳанафий фиқҳининг усул ва фуруъ илмига оид 50 га яқин машҳур асарлар яратилган. Ушбу асарлар 10 дан ортиқ жанр ва услубларда ёзилган бўлиб, унинг натижасида XI–XII асрларда ёзилган фиқҳий манбалар методологияси кейинги даврдаги асарлар ёзилишига асос бўлиб хизмат қилди. Жумладан, фуруъ ал-фиқҳ илмига оид: Абул Ҳусайн Қудурийнинг «Мухтасар ал-Қудурий», Абу Лайс Самарқандийнинг «Хизонат ал-фиқҳ», Имом Сарахсийнинг «ал-Мабсут», Алоуддин Самарқандийнинг «Туҳфат ал-фуқаҳо», Алоуддин Косонийнинг «Бадое ас-саное фи тартиб аш-шарое», Бурҳониддин Марғинонийнинг «Бидоят ал-мубтадий» ва «ал-Ҳидоя шарҳ ал-бидоят ал-

мубтади» ҳамда Носируддин Самарқандийнинг «ал-Фиқҳ ан-нофеъ» каби мўътабар матнлар ҳам мазкур даврда таълиф этилган. Шу билан бир қаторда, фиқҳ илмининг усул ва фуруъ илмларидан келиб чиққан хилоф ва жадал илм соҳаларига айни шу асрда асос солинган. Мазкур даврда фиқҳ илмининг адаб ал-қазо, хиял, фароиз, шурут ва бошқа соҳаларида ҳам асарлар юзага келган. Айниқса, мазкур даврда энг кўп китоблар фатво йўналишида ёзилган.

АДАБИЁТЛАР:

1. А.Лакнавий. (1998). ал-Фавоид ал-Баҳийя. Байрут: Дорул Алқам.
2. Аминов, Ҳ., & Примов, С. (2017). Ҳанафий фиқҳи тарихи, истилоҳлари ва манбалари. Тошкент: Моваруннаҳр.
3. Бағдодий. (2008). Изоҳ ал-макнун. Байрут: Дор ал-иҳё ат-турос ал-арабий.
4. Исломов З. Алломалар меросида бухоролик фақиҳлар ҳақида. (2020) “Бухоронинг жаҳон маданиятидаги ўрни” мавзуидаги Республика миқёсидаги онлайн илмий-амалий анжуман материаллари. – Бухоро. – Б.268-272.
5. Ҳалифа, Х. (2008). Кашфуз зунун ан асомия ал-кутуб вал фунун. Байрут: Дор ал-иҳё ат-турос ал-арабий.
6. Косоний, А. Б. (1997). Бадоиъ ас-саноиъ фи тартиб аш-шароиъ (Вол. 7). Байрут: Дор кутуб ал-илмийя.
7. Л.Асророва. (2014). Абу Ҳафс Кабир Бухорий ва ҳанафий фиқҳи. Тошкент: Тошкент ислом университети нашриёти.
8. Muxtorov, Begzod Mr (2019) “Codicological analysis of manuscripts of work «al-fiqh an-nofe’»”, The Light of Islam: Vol. 2019: Iss. 4, Article 11.
9. Muxtarov, Bekzodbek (2019) “The Book of Nasiruddin Samarkand’s «Riyadh ul-ahloq» – as a important source on upbringing morality,” The Light of Islam: Vol. 2019: Iss. 2, Article 18.
10. Насафий. (2011). ал-Мустасфо. Риёд: Уммул қуро.
11. Паздавий, А. Й. (2005). Усул ад-Дин. Қоҳира: Мактаба ал-азҳария лит-Турос.
12. Самарқандий, Н. (1333). Китоб ал-фиқҳ ан-нофеъ шарҳ аъла ал-Қудурий. Мадина.
13. Самарқандий, Н. (1372). ал-Фиқҳ ан-нофеъ. Тошкент.
14. Самарқандий, Н. (1562). Риёзат ал-ахлоқ. Риёд.
15. Самарқандий, Н. (1738). Китоб жомеъ ал-фатаво. Риёд.
16. Самарқандий, Н. (2000). ал-Фиқҳ ан-нофеъ. Риёд: Мактабат ал-абикон.
17. Самарқандий, Н. (2000). ал-Мултақот. Байрут: Дор ал-кутуб ал-илмийя.
18. Самарқандий, Н. (2006). Риёзат ал-ахлоқ. Дамашқ.
19. Самарқандий, Н. (ХИВ). ал-Фиқҳ ан-нофеъ. Тошкент.
20. Сарахсий, А. Б. (1957). Усул (Вол. 1). (А. В. Афғоний, Эд.) Ҳайдаробод: Дор ал-маъориф ан-Нўмония.
21. Сезгин, Ф. (1991). Тарих ат-турос ал-арабий (Вол. 3). ар-Риёд: Муҳаммад ибн Сауд университети нашриёти.
22. Субкий, Т. (1964). Табақот аш-шофиъийя ал-кубро (Вол. 3). Байрут: Дор иҳё ал-кутуб ал-арабий.
23. Судуний. (1992). Тож ат-тарожим. Байрут: Дор ал-қалам.
24. Юсупов, О. (2011). Ислом маърифатида дунёвий ва диний қадриятлар уйғунлиги. Тошкент: Тошкент ислом университети.
25. Зириклий, Х. (1665). ал-Аълам. Байрут: Дор ал-илм ал-мулайин.

REFERENCES

1. A.Laknaviy. (1998). al-Favoid al-Bahiyya. Bayrut: Dorul Alqam.
2. Aminov, H., & Primov, S. (2017). Hanafiy fiqhi tarixi, istilohlari va manbalari. Toshkent: Movarounnahr.
3. Bag’dodiy. (2008). Izoh al-maknun. Bayrut: Dor al-ihyo at-turos al-arabiy.
4. Islomov Z. Allomalar merosida buxorolik faqihlar haqida. (2020) “Buxoroning jahon madaniyatidagi o‘rni” mavzuidagi Respublika miqyosidagi onlayn ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Buxoro. – B.268-272.
5. Halifa, X. (2008). Kashfuz zunun an asomiya al-kutub val funun. Bayrut: Dor al-ihyo at-turos al-arabiy.
6. Kosoniy, A. B. (1997). Badoi’ as-sanoi’ fi tartib ash-sharoi’ (Vol. 7). Bayrut: Dor kutub al-ilmiyya.
7. L.Asrorova. (2014). Abu Hafs Kabir Buxoriy va hanafiy fiqhi. Toshkent: Toshkent islom universiteti nashriyoti.
8. Muxtorov, Begzod Mr (2019) “Codicological analysis of manuscripts of work «al-fiqh an-nofe’»”, The Light of Islam: Vol. 2019: Iss. 4, Article 11.
9. Muxtarov, Bekzodbek (2019) “The Book of Nasiruddin Samarkand’s «Riyadh ul-ahloq» – as a important source on upbringing morality,” The Light of Islam: Vol. 2019: Iss. 2, Article 18.
10. Nasafiy. (2011). al-Mustasfo. Riyod: Ummul quro.
11. Pazdaviy, A. Y. (2005). Usul ad-Din. Qohira: Maktaba al-azhariya lit-Turos.
12. Samarqandiy, N. (1333). Kitob al-fiqh an-nofe’ sharh a’la al-Quduriy. Madina.
13. Samarqandiy, N. (1372). al-Fiqh an-nofe’. Toshkent.
14. Samarqandiy, N. (1562). Riyozat al-axloq. Riyod.
15. Samarqandiy, N. (1738). Kitob jome’ al-fatavo. Riyod.
16. Samarqandiy, N. (2000). al-Fiqh an-nofe’. Riyod: Maktabat al-abikon.
17. Samarqandiy, N. (2000). al-Multaqot. Bayrut: Dor al-kutub al-ilmiyya.
18. Samarqandiy, N. (2006). Riyozat al-axloq. Damashq.
19. Samarqandiy, N. (XIV). al-Fiqh an-nofe’. Toshkent.
20. Saraxsiy, A. B. (1957). Usul (Vol. 1). (A. V. Afg’oniy, Ed.) Haydarobod: Dor al-ma’orif an-No’moniya.
21. Sezgin, F. (1991). Tarix at-turos al-arabiy (Vol. 3). ar-Riyod: Muhammad ibn Saud universiteti nashriyoti.
22. Subkiy, T. (1964). Tabaqot ash-shofi’iyya al-kubro (Vol. 3). Bayrut: Dor ihyo al-kutub al-arabiy.
23. Suduniy. (1992). Toj at-tarojim. Bayrut: Dor al-qalam.
24. Yusupov, O. (2011). Islom ma’rifatida dunyoviy va diniy qadriyatlar uyg’unligi. Toshkent: Toshkent islom universiteti.
25. Zirikliy, X. (1665). al-A’lam. Bayrut: Dor al-ilm al-mulayin.